

A római földmérési szakírók írásait olvasó előtt olyan kép bontakozhat ki, mintha a rómaiak térszervezése, amelynek egyik módja az ún. *centuriatio* volt, minden területet lefedett volna. A *centuriatio* derékszögekre és párhuzamosan futó mezsgyékre épülő rendszerét annyira tökéletesnek tartották, hogy ennél szebb elrendezést nehezen tudtak elképzelni. Hyginus Gromaticus egyenesen a *ratio pulcherrima* (a legszebb elrendezés) kifejezést alkalmazza rá,² a rendszer egészét pedig összekapcsolja az égi eredet képzetével, mintegy a világrend leképezésének tartva azt (*est enim illi origo caelestis*).³ A Római Birodalom legtöbb tartományában kimutathatók e földmérési rendszer nyomai, így a földterületeket, a városok *territoriumait* mindenütt határvölgyek tagolták, szegélyezték.⁴ A felületes szemlélő könnyen úgy gondolhatta: minden földdarab foglalt. Ennek ellenére a római szerzők leírásainak, többnyire pedig panaszainak ismételt visszatérő eleme az üres föld(terület).

Az *agri deserti*, *agri vacui*, *solitudo*, *rus vacuum* kifejezések minduntalan előfordulnak Cicerótól Lucanuson át egészen a Codex Theodosianusban rögzített jogszabályokig, sőt elvértve feltűnnek a római földmérési szakírók írásaiban is. Az egyes említések konkrét jelentéstartalma azonban eltérő lehet, ugyanis az üresség e tekintetben olyan kategória, amely a megfigyelést tevő illetve rögzítő szempontjából került be a ránk maradt forrásokba. A szemlélő, az üresség „tényét” megörökítő szempontjából nézve többféle minőség, illetve annak hiánya vezethet a föld üressé minősítéséhez.⁵ Az írott forrásokra általánosítva elmondható, hogy valamilyen térbeli jelenség tudatbeli tükröződéséről tanúskodnak, szubjektív interpretációt vetítenek az adott jelenségre.⁶ Mindenesetre elmondható, hogy az általunk ismert forrásokban a föld üres volta, a *desertus* és *vacuus* jelzők többnyire negatív tartalmat hordoznak. Cicero is ebben a negatív értelemben használja ezeket a jelzőket, igaz, nem a földre vonatkoztatva, amikor ezt írja: *vita inculta et deserta ab amicis non possit esse iucunda*.⁷

Figyelemre méltó, hogy Cicero az üres (*deserta*) és műveletlen (*inculta*) szavakat állítja párba, amelyeket minden bizonnyal a mezőgazdasági gyakorlatból kölcsönzött. Üres lehet ugyanis a föld, ha művelésre alkalmatlan vagy alkalmasint meg nem művelt területről van szó. Az egyik földmérési szakíró, Hyginus Gromaticus írja le, hogy a védelmi célból fennsíkokon, dombtetőkön alapított városok környéke a sziklás terep vagy a megközelítés nehézségei miatt nem mindig alkalmas a *centuriatio* kivitelezésére. Ezeket a területeket vagy erdőként hasznosíthatták, vagy, ha terméketlenek, üresen hagyták (*si sterilis esset, vacaret*).⁸ Üres lehet, amennyiben a művelésével véglegesnek tűnően vagy időlegesen felhagytak. Az ugaroltatás hozzátartozott a modern mezőgazdasági művelési rendszerek előtti korszakok

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Hyginus Gromaticus 142, 33-34C.

³ Hyginus Gromaticus 134, 4C.

⁴ Grüll Tibor: „Ubique fines”. Határok és határvölgyek a Római Birodalomban. = *Ókor*, 2013. 1. sz. 50-52. Talbert, R.J.A.: „Ubique Fines”: Boundaries within the Roman Empire. = *Caesarodunum*, 2005. 39. sz. 94-95.

⁵ Olykor csupán egy hatásos ellentét kifejezésére szolgál: Cassiodorus *var.* 3.52, ahol a földmérő működési területe a néptelen, elhagyott föld (*agri deserti*), szembeállítva a jogászok nyüzsgő *forumával*.

⁶ Vö. Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004. 175.

⁷ Cicero *amicit.* 55.

⁸ Hyginus Gromaticus 142, 20-22C. Ennek specifikus esete a sivatag, amelynek a modern nyelvekben használatos szava (ang. desert; fr. désert; ol. deserto) is a *desertus* melléknév származéka. Vergilius *Georg.* 3. 339-345. Livius 45.12.1. Sallustius *Iug.* 48.

szokásos gyakorlatához. A hagyományos gazdálkodás az ugar vagy a betakarított szántó területét, amelyeket üres földnek tekintettek, ideiglenes legelőként hasznosította.⁹

A mezőgazdaságból eredő objektív tényezők (terméketlenség, parlagoltatás vagy ugaroltatás) okozta üres jelleg mellett számolhatunk szubjektív okokból fakadóan üres földek léteével is. A második századi jogtudós, Gaius az idegen telek birtokának megszerzéséről írva három lehetőséget említ. Üresen állhat a telek a tulajdonos hanyagsága miatt (*ex neglegentia domini vacet*), illetve akkor, ha az hosszú ideig távol van (*longo tempore afuerit*).¹⁰ A római jogtudós egyik lehetőséghez sem fűz különösebb magyarázatot, ám Columella mezőgazdasági szakmunkájának olykor pesszimista kicsengésű kezdősoraiból tudjuk, a szakíró a korabeli gazdák egy részénél hiányolta mind a hozzáértést, mind az igyekezetet. Ennek következtében a földek terméketlenné (*agrorum infecunditatem*) válnak, nem eredményeznek olyan hozamokat, amelyek jó gazdától elvárhatók. Ráadásul nem törődnek személyesen földbirtokaikkal, hanem rabszolgákra bízák azok művelését, irányítását, maguk pedig a városokba költöznek.¹¹ Columella valamivel később felidézi azokat a régi időket, amikor büntetést róttak ki arra, aki több földet vett birtokába, mint amennyit meg tudott művelni.¹² A gondatlan vagy távollevő gazda Columella szerint terméketlenséget, alacsony hozamokat jelenthet, aminek további gazdasági kihatásait (pl. szükségtelen gabonaimport) is bemutatja a szakíró. A jogász Gaius nem gazdasági tényezőkről elmélkedett, hanem csupán a tényállásokat, s azok jogi következményét, a telek birtokának megszerezhető voltát, mutatja be. Mindkét szerzőnél közös elem azonban, hogy a gazda cselekményei vagy nemtörődömsége folytán olykor egy-egy telek üresnek tűnhetett.

Gaius a gazdálkodási gyakorlatból származó esetkörökhöz azonban hozzátesz még egy szerzési lehetőséget, amely szorosabban kapcsolódik a jog világához. Üres lehet a telek, ha a gazdája utód nélkül halt el (*dominus sine successore decesserit*). Ekkor nem arról van szó, hogy a művelés hiánya vezetné a szemléltetett arra a véleményre, hogy üres a föld, hanem az valóban üresen áll, mégpedig jogi minőségét tekintve.

Üres lehet a föld, amennyiben nincs vagy nem ismert a tulajdonosa, birtokosa. A Gaiustól imént idézett lehetőség mellett az ókortól kezdve lehet e jelenségre példákat hozni. A modern nemzetközi jog bevett kifejezése a *terra nullius*, vagyis az olyan terület, amely egyetlen állam szuverenitása alá sem tartozik. A kifejezés ugyan római jogi szóhasználatra megy vissza,¹³ gyakorlati alkalmazása mégis inkább a hozzánk közelebbi korokhoz kapcsolódik. A senki szuverenitása alá nem tartozó, senki tulajdonában nem álló föld elképzelése szolgált alapul az ún. *The Empty or Vacant Land Theory* kidolgozásához, amellyel a 19. század végén megpróbálták alátámasztani az európai telepések jogát a dél-afrikai földterületekre, mondván, hogy az általuk elfoglalt területek üres földek voltak korábbi lakosság nélkül.¹⁴

Ezek a koloniális ideológiától befolyásolt elképzelések tényszerűen nem igazolhatók, viszont üres földek a mindennapi joggyakorlat során valóban keletkezhettek. Az ókori Rómában a jogélet normális működése is elismerte – legalábbis ideiglenes jelleggel – üres földek létének lehetőségét, ha pl. a *bona caduca* körébe estek. A hagyaték vagy annak egy része, amennyiben *incapacitas* (az örökség megszerzésére való képtelenség) miatt üresen

⁹ A forradalom előtti Franciaországban ez volt az ún. *vaine pâture*, vö. Papp Imre: *Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok a 18. századi Franciaországról*. Debrecen, 2016. 56. A késő antikvitásra vonatkozóan ezt hangsúlyozza Grey, Cam: Revisiting the problem of agri deserti in the Late Roman Empire. = *The Journal of Roman Archaeology* 2007. 20. sz. 367 és 370.

¹⁰ Gaius *Inst.* 2.51

¹¹ Columella 1. praef. 1-3. és 1. praef. 11-12.

¹² Columella 1.3.11.

¹³ Vö. Gaius *Inst.* 2.9.

¹⁴ <http://www.sahistory.org.za/article/empty-land-myth> - megtekintve 2017.01.11.

maradt, a *bona caduca* kategóriáját alkotta.¹⁵ Jóllehet a római jog tisztázta ennek sorsát, s végső soron a *fiscus*ra háramlottak, mégis úgy tűnik jelentős mennyiségű földterület került ebbe a kategóriába. Vespasianus hatalomra kerülése után az államháztartás reorganizációjánál számított is az ide tartozó földekre, ami mutatja, hogy nem csekély méretű földvagyonról lehetett szó.¹⁶ Nincs szó azonban arról, hogy műveletlen lett volna az adott földdarab, csupán adott pillanatban (elvileg rövid ideig) nem volt a jog által elismert tulajdonosa.

Üres lehet továbbá akkor, ha a szemlélő valamilyen minőség hiányát tekinti az üresség konstitutív elemének. Eklatáns példája ennek a sokszor idézett Plutarchos részlet Tiberius Gracchusról: „Tiberus Numantiába menet Etrurián át utazott, és látta, hogy a földek pusztán maradtak, s hogy a földművesek és pásztorok mind idegenből behozott barbár rabszolgák”¹⁷ A rövid részletből is kitűnik, hogy az ún. pusztán maradt földeket művelik, mégpedig a mezőgazdaság több ágazatában, tehát nem néptelen, és nem műveletlen a terület, sőt a rabszolgák szerepeltetése egyértelművé teszi, hogy van a földdarabnak gazdája is. Plutarchos interpretációjában Gracchus számára a helyi, római, szabad kisbirtokosok eltűnése, hiánya volt az a megkülönböztető jegy, ami alapján pusztán maradtnak minősítette a látott területet. A szabad kisbirtokosok eltűnése, s helyükön a rabszolga munkaerőre alapuló üzemszervezeti forma, a villa-gazdaság megjelenése nagy tudománytörténeti karriert futott be, részben Arnold J. Toynbee (1889-1975) munkásságának köszönhetően.

Toynbee egy 1911-es olaszországi utazása során jutott arra a felismerésre, hogy Dél-Itália történelme eltérő jellegzetességeket mutat az északi részekétől. Hosszú távon e felismerésnek lett az eredménye *Hannibal's Legacy* című munkája (1965), amelyben a különböző fejlődés gyökereit egészen a hannibáli háborúig vezette vissza. Hannibal, miután még véres csaták árán sem volt képes megtörni Róma erejét, egy bő évtizedig „vesztegelt” Dél-Itáliában. Hadseregének vonulásai és elszállásolása, a városostromok, valamint a rómaiak ellenakciói nyilvánvalóan jelentős pusztítást okoztak a térségben, bár Toynbee ennek mértékéről kialakított nézetét minden bizonnyal befolyásolta az első és második világháború pusztításairól szerzett tapasztalata.

Toynbee nézete azonban nem teljesen légből kapott, még ha az utóbbi időszak régészeti kutatásai cáfolták is bizonyos túlzó megállapításait. Toynbee elméletét részben arra építette, hogy Dél-Itália térsége több ízben elhagyott, néptelen vidékként jelenik meg még a császárkorban is. Cicero például egy levelében, melyben a támadó caesari csapatok előli menekülés lehetőségeit latolgatja, Apuliát *inanissima pars Italiae*-nek nevezi. Egy évszázad múltán Seneca él az *in desertis Apuliae* kitételrel.¹⁸

Az irodalmi források a háború egyértelmű velejárójának tekintik a települések, városok vagy éppen a mezőgazdasági terület elhagyását. A Kr.e. 180-as évek elején a kis-ázsiai Darsa és Sinope városokat is elhagyta lakosságuk, jóllehet mindkét esetben jól ellátott, gazdag városokról volt szó.¹⁹ A menekülés oka mindkét esetben a háború volt. Néhány évtizeddel korábban a második pun háború itáliai eseményeinek ismertetésénél is leír hasonló jelenséget a római történetíró, Livius. A déli-itáliai Croton városának elnéptelenedése (*vastam ac desertam bellis urbem*) és szorongatott helyzete készteti arra a szomszédos bruttiusokat, hogy megpróbálják kieroszakolni a crotoni területen saját népességük egy részének letelepedését.²⁰

¹⁵ A *caduca* szó, jóllehet nem jogi *terminus technicus*ként, Cicerónál (*de orat.* 3.31.122.) is az üres minőséggel kapcsolódik össze. A szónok ismeri persze a jogi szakkifejezést is: Cicero *Phil.* 10.11.

¹⁶ Levick, Barbara: *Vespasian*. London – New York, 1999. 98. Forráshely megjelölés nélkül, s összesen a különböző jogi kategóriákat. A *bona caduca* mibenlétéhez és jogi sorsához vö. Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, 2006. 601 (1951 §). A késő antikvitásra vonatkozóan vö. CTh 10.8.

¹⁷ Plutarkhosz *Tib. Gracch.* 8. (Máthé Elek fordítása)

¹⁸ Cicero *ad Att.* 8.3.4. Seneca *ep.* 87.7. Vö. még Seneca *tranquill.* 2.13

¹⁹ Livius 28. 15. és 18. Livius szóhasználatában: *plenam omnium rerum copia; refertum idem copia rerum omnium*.

²⁰ Livius 24.3.

A háború vége felé pedig Placentia és Cremona városok fordulnak segítségért a senatushoz, mert „földjeikre a gallusok pusztító betöréseket intéznek, ezért colonusaik nagy része elmenekült, városaik lassanként elnéptelenedtek, s földjük pusztává és elhagyatottá vált”.²¹

A Caesar és Pompeius közötti polgárháborúról mintegy száz évvel az események után megírt eposzában egyfajta „nemzethalált” vizionál Lucanus.²² A döntő csata előtt Pompeius beszédet intéz seregéhez, majd a költő felidézi a hallgatóság reakcióját, s ezt követően mutatja be, milyen hatással járhat a véres polgárháború. Az ősi városok porral borított romjai, az üres vidék (*rus vacuum*), és a kiürült városok (*tot vacuas urbes*) mind a belviszály bűneinek (*crimen civile*) eredményei. A túlélő lakosság immár elfér egyetlen városban, s az itáliai földeket rabok fogják megművelni (*vincto fossore coluntur / Hesperiae segetes*). Lucanus erőteljes és apokaliptikus bemutatása egyesíti a (polgár)háború hatásaival a Gracchusnak tulajdonított megfigyelés elemeit. A háború következtében kiürül a vidék, amit rabszolgák fognak megművelni. A polgárháború efféle hatásait Lucanusnak azok a kortársai is megtapasztalhatták, akik vele ellentétben túléltek Nero uralmát. A négy császár évében Cremona elfoglalása után a fosztogató sereg az üresen maradt házakat gyújtja fel (*faces ... in vacuas domos ... iaculabantur*).²³

Tacitus számára nem csak ilyen környezetben artikulálódik a pusztaság, üres földek problémája. Apósa életéről írt művében a rómaiak ellen lázadó egyik brit törzsfő, Calgacus a következőkkel jellemzi a rómaiakat: „Ragadozói a világnak, miután mindent feldúltak, és már nincs számukra föld, most a tengert kutatják; ha gazdag az ellenség, telhetetlenségből, ha szegény, becsvágyból; sem Kelet, sem Nyugat nem lakatta jól őket: egyedüliek a világon, akik a kincseket és a nincstelenséget egyforma szenvedéllyel áhítazzák. Elhurcolni, gyilkolni, rabolni - hazug névvel ezt mondják birodalomnak, és ahol pusztaságot teremtenek, békének.”²⁴ Az idézet utolsó mondatában (*Auferre trucidare rapere falsis nominibus imperium, atque ubi solitudinem faciunt, pacem appellant.*) szereplő *solitudo* szóban Harmatta János olyan kulcsfogalmat látott, amely végigvonul Tacitus történetírói működésén és összefüggésben áll a *principatus*hoz, mint politikai rendszerhez való kritikus viszonyával.²⁵

Kr.u. 58-ban a frisiusok törzse a birodalom határzónájában elfoglal egy területet, amelyet Tacitus az *agrosque vacuos et militum usui sepositos* („a katonák céljaira fenntartott lakatlan földeket”) kifejezésekkel jellemez.²⁶ A rómaiak azonban nem engedélyezik letelepülésüket. Valamivel később az ampsivariusok törzse szállja meg ugyanazt a földet. Vezérük a foglalás mellett – Tacitus szavaival – így érvel: „Mekkora mezőség nyúlik el ott, amelyre csak néha terelik ki a katonák nyájait és marháit! Tartsák csak fent a legelőket jószágaiknak, miközben az emberek éheznek, csak ne akarják inkább a kietlen pusztaságot, mint a baráti népeket. ... Miként az ég az isteneknek, úgy a föld a halandók nemzetségének adatott; s amely területek elfoglalatlanok, azok közösek.” (*servarent sane receptus gregibus inter hominum famem, modo ne vastitatem et solitudinem mallent quam amicos populos. ... quaeque vacuae, eas publicas esse.*)²⁷ A kibontakozó fegyveres konfliktusban a rómaiak végül a határon túlra vetik vissza ezt a törzset.

²¹ Livius 28.11. (Muraközy Gyula fordítása): *legati querentes agrum suum ab accolis Gallis incursari ac vastari, magnamque partem colonorum suorum dilapsam esse, et iam infrequentes se urbes, agrum vastum ac desertum habere.*

²² Lucanus *Phars.* 7.391-404.

²³ Tacitus *Hist.* 3.33.

²⁴ Tacitus *Agr.* 30. (Borzsák István ford.)

²⁵ Harmatta János: Tacitus történelemszemléletéhez. = *Antik Tanulmányok*, 1974. 21. sz. 239-249.

²⁶ Tacitus *Ann.* 13.54.

²⁷ Tacitus *Ann.* 13.55. (Borzsák István ford.)

Harmatta e helyeket beilleszti abba a vitába, amely akkoriban zajlott a hadsereg gazdálkodásának alapját állítólag képező *territorium* vagy *prata legionis* kérdéskörében.²⁸ Véleménye szerint a szövegben található *agri vacui* kifejezés földtulajdoni kategória, vagyis jogi természetű.²⁹ Ennek igazolására két földmérési szakíró sorait idézi. Siculus Flaccus szerint, amennyiben egy *centuriatio* kialakításakor nem csak az adott település *territoriumát* veszik igénybe, hanem más közösségek földjét is, az *adsignatio* alá nem eső területek *subseciva* vagy *vacuae centuriae* formájában visszaháramlottak az eredeti birtokosokhoz, akik ezeket adásvétel vagy bérbeadás útján hasznosították. A felmért, de ki nem osztott föld a *subseciva* jogi sorsát követte egészen Domitianus uralkodásáig, aki felszámolta az ilyen jellegű maradványföldeket.³⁰ Harmatta a földmérési szakíró sorait tartományi viszonyokra vetíti rá, holott a Domitianusra vonatkozó közlésből valószínűsíthető, hogy Siculus Flaccus itáliai földekre gondolhatott.³¹ Nem is beszélve arról a körülményről, hogy a szakírónál szereplő *vacuae centuriae* nem hordozhat jogi tartalmat. Az ilyen földdarabokra vonatkozó birtoklási helyzet legfeljebb pillanatokig lehetett kérdéses. A telepések száma nem érte el a parcellák számát, így ezek a földmérők szempontjából üresen maradtak. A ki nem osztott terület azonban visszakerült eredeti birtokosához. Legfeljebb az maradhatott kétséges, melyik település joghatósága alá tartozott ezt követően a föld. Az üresség így nem jogi tartalmú minősítés, hanem csupán a felosztást végző földmérő szempontjából üres. Arról ugyan nincs szó, hogy az ilyen területek melyik művelési ágba estek, de a *centuriatio* alapján inkább gondolhatunk szántóföldekre, semmint legelőkre.

Harmatta egy másik földmérési szakíró, Hyginus Gromaticus sorai alapján ad magyarázatot arra, miféle területet foglalhattak el a betelepülő törzsek. A földmérési szakíró leírja, hogy olykor több föld állt rendelkezésre, mint amit a kiosztás során igénybe vettek (*inmanitas agri vicit adsignationem*).³² A *centuriatio* valóban nem mindig fedte le az adott település teljes *territoriumát*. A *centuriatio* Cremona 1400 km²-es területéből csak 550-et foglalt el, Brescia esetében pedig 800-at a 6000-ból.³³ A hasznosítás mikéntje azonban a Harmatta által idézett szövegrészben megtalálható: a szomszédos birtokosok közös legelőként vették igénybe a területet, így legfeljebb csak külső szemlélő számára tűnhetett üresnek.

Jelen tanulmány szempontjából azonban a lényeges elem magában a Tacitusi közlésben rejlik. Külső szemlélő (itt a germán törzsek) számára voltak olyan földdarabok, amelyek jogi helyzetüktől függetlenül üresnek tűntek. Ennek oka a művelés hiánya volt, ami kiderül Tacitus soraiból. A betelepülő frízek nyomban hozzálátnak, hogy művelt földdé változtassák a vidéket (*iamque fixerant domos, semina arvis intulerant utque patrium solum exercebant*), ami ezek szerint korábban nem állt művelés alatt. A négy császár évének polgárháborús viszonyai közepette „A batavusok a chattusok részeként a Rhenuson túl tanyáztak, majd belviszálytól elűzetvén, a galliai part legszélső, lakatlan tájékát és a mellette elterülő szigetet szállták meg, melyet elől az Oceanus-tenger, hátul és oldalt a Rhenus folyó vize mos.”³⁴ A nem kifejezetten kedvező adottságú vidék a magyar fordításban lakatlan, a latin eredetiben:

²⁸ Ehhez lásd újabban Kovács Péter: A katonai *territorium* és a veterani et cives Romani szervezet. = *Archaeologiai Értesítő*, 1996. 123-124. sz. 49-62. A Tacitusi szöveghelyhez vö. Hilali, Arbia: Recherche sur les frontières de l'Afrique romaine: espaces mobiles et représentations. In *Frontiers in the Roman World*. Edd. Hekster, O. – Kaiser, T., Leiden, 2011. 109.

²⁹ Harmatta János: Tacitus történelemszemléletéhez. = *Antik Tanulmányok*, 1974. 21. sz. 243.

³⁰ Siculus Flaccus 130, 12-18C.

³¹ Takács Levente: *A római földmérés*. Máriabesnyő, 2014. 94-100.

³² Hyginus Gromaticus 158,15C. Harmatta János: Tacitus történelemszemléletéhez. = *Antik Tanulmányok*, 1974. 21. sz. 244. Vö. még Frontinus 8,1C.

³³ Garnsey, Peter: *Cities, Peasants and Food in Classical Antiquity. Essays in Social and Economic History*. Cambridge University Press, 1998. 128. Vö. még Galsterer, H.: Die Kolonisation der hohen Republik und die römische Feldmessenkunst. In *Die römische Feldmessenkunst*. Hrsg. Behrends, O. – Capogrossi Colognesi, L., Göttingen, 1992. 421.

³⁴ Tacitus *Hist.* 4.12. (Borzsák István fordítása)

vacua cultoribus, vagyis a történetíró nem annyira lakatlan, mint inkább meg nem művelt voltát emelte ki. Az azonban már Tacitus interpretációja, hogy olykor ezeket, a *solitudo* fogalmat társítva hozzájuk, a római hódításokról és a *principatus* rendszeréről alkotott negatív véleményének hangoztatására használja fel. A művelés hiányának magyarázatát kézenfekvőbb máshol keresni: akár a nem éppen békés határvidék közelségében, akár a kedvezőtlen földrajzi elhelyezkedésben.

A középső köztársaság idejétől a császárkor fénykorának tekinthető második századig sokszor és több forrástípust érintően kerül elő az üres földekre utaló megjegyzés. Ez azonban kevésbé keltette fel a kutatás figyelmét, amely inkább a késő antikvitás időszakára koncentrált. Az *agri deserti* problémája jószerivel a Kr.u. 4. és 5. századra vonatkozóan foglalkoztatta a történészeket és jogászokat. Utóbbiak kiemelését az indokolja, hogy az *agri deserti* kérdésére vonatkozó források jelentős része a késő császárkori kodifikációkból származik, így pl. a *Codex Theodosianus*ból. Ebből következően a kutatókat e problémakört érintően A.H.M. Jones óta leköti a késő antikvitás vizsgálata. Magyarul Boda Árpád ad erről jó összefoglalót, felvillantva bizonyos módszertani problémákat is. Jones egy 422-ben Byzacena és Africa proconsularis tartományokra vonatkozóan kiadott császári rendeletből azt a következtetést vonta le, hogy a császári birtokokon jelentős mennyiségű föld művelésével hagytak fel, aminek az oka az elnéptelenedés volt.³⁵ A kutatás az *agri deserti* mennyiségét a késő antikvitásban meglehetősen nagyra becsülte, s többnyire az adózással hozta összefüggésbe.³⁶ Boda értelmezésében a 422-es rendelet az adózással áll összefüggésben, de egészen máshogy, mint ahogy korábban gondolták. Véleménye szerint a jogszabály a császári birtokadományozások folytán előállt változásra reagált, kivezetette az adójegyzékből azokat a földdarabokat, amelyeket a császár a saját földbirtokállományából eladományozott az adómentesség kedvezményének megadása mellett.³⁷

Az adott jogszabály explicit módon valóban nem szól *agri deserti*ről, így Boda értelmezése valószínűleg helyes, azonban tagadhatatlan, hogy a 4. és 5. századi császári rendelkezésekben többször visszatér az elhagyott, üres földek említése. A hivatkozott jogi források bő hat évtizedet fognak át és a birodalom több tartományára vonatkoznak.³⁸ A korábbi kutatás ebből arra a következtetésre jutott, hogy általános válságjelenségről van szó, amely birodalom szerte nagy területeket érintett. Az adatokból azonban ugyanolyan érvénnyel következik, hogy az *agri deserti* alkalmanként felbukkanó csupán egyes területeket érintő probléma.

Ráadásul az egyes szöveghelyek interpretációja sem minden esetben támasztja alá a hagyományos képet. 365-ből származik az a szintén Africára vonatkozó és az adófizetéssel összefüggő rendelet, amelyben Valentinianus és Valens császárok a bevallásban rögzítettek teljesítésére szólítják fel mindazokat, akik *opulentas desertasve centurias possident*.³⁹ Ugyanebben az évben ugyanezek a császárok szintén az adófizetési kötelezettségek teljesítéséről rendelkeznek az olyan földeket illetően, amelyekről a rabszolgák megszöktek, elkóboroltak (*ex desertis agris veluti vagos servos*).⁴⁰ Ez utóbbi, itáliai példában tehát nem műveletlenül hagyott vagy gazdátlan földekről van szó, csupán olyanokról, amelyek

³⁵ CTh 11.28.13. Vö. Boda Árpád: A.H.M. Jones és az Észak-Afrikai *agri deserti*. = *Sectio Juridica et Politica* (Miskolc) 2011. 29/1. sz. 8. Heather, Peter: *The Fall of the Roman Empire*. Oxford University Press, 2006. 112. Grey, Cam: Revisiting the problem of *agri deserti* in the Late Roman Empire. = *The Journal of Roman Archaeology* 2007. 20. sz. 372-373.

³⁶ Boda Árpád: A.H.M. Jones és az Észak-Afrikai *agri deserti*. = *Sectio Juridica et Politica* (Miskolc) 2011. 29/1. sz. 12. Heather, Peter: *The Fall of the Roman Empire*. Oxford University Press, 2006. 114-115.

³⁷ Boda Árpád: A.H.M. Jones és az Észak-Afrikai *agri deserti*. = *Sectio Juridica et Politica* (Miskolc) 2011. 29/1. sz. 18.

³⁸ CJ 11.59.1. Aurelianus császár intézkedését említi. Vö. Whittaker, C. R.: *Agri deserti*. In *Studies in Roman Property*. Ed. Finley, M. I., Cambridge University Press, 1976. 147.

³⁹ CTh 11.1.10.

⁴⁰ CTh 11.1.12.

nélkülözik a munkaerőt vagy annak egy részét. Az előbbi, afrikai példában szereplő *desertae centuriae* pedig abba a folyamatba illeszthető, amely a második század óta nyomon követhető. Üresen álló földdarabokról adófizetést elvárni nyilvánvalóan lehetetlen. Itt inkább olyan területekről lehet szó, amelyek eredetileg műveletlenek voltak, de a környező lakosság művelés alá vonta őket. E jelenség nem példa nélkül álló. A Kr.u. 115-117 között állított felirat, amely az észak-afrikai Villa Magna *colonus*ainak jogait és kötelezettségeit rögzíti,⁴¹ többek között megengedi a *colonus*oknak, hogy a mérésnél kimaradt földeket művelés alá vegyék. Az üresen álló földek művelés alá vonása történhetett kifejezett császári ösztönzésre is. Hérodianos (2.4.6) ilyen intézkedést tulajdonít Pertinax császárnak, ami talán összefüggésbe hozható a Marcus Aurelius alatt dühöngő járvány okozta népességcsökkenéssel.⁴² A negyedik században is bátorítják a császárok, mégpedig három évi adómentességgel, az üres területek birtokbavételét. A császárok nem tekintették hatástalannak az effajta intézkedéseket, ugyanis arról is rendelkeztek, mi történjék a három éves adómoratórium leteltével.⁴³ Ha a 365-ös jogszabályban szereplő *desertae centuriae* ilyen értelmezése helytálló, akkor jó példáját nyújtja, annak, hogy a rendelkezésünkre álló adatokat az üres földek létéről illetve mennyiségéről kellő óvatossággal kezeljük.

Két másik *codex*beli hely is megerősíti, hogy a *desertus* jelzővel ellátott területeket bizonyos esetekben ilyen módon értelmezzük. 395-ben Campania területére vonatkozóan lát napvilágot az a rendelkezés, amely szerint az elhagyott és kopár helyeken található földet (*in desertis et squalidis locis*) a terület lakóinak engedik át a császárok.⁴⁴ 430-ban a birodalom fokozódó pénzügyi nehézségeire reagálva a császárok felülvizsgálattal az adókedvezményeket. Megmaradnak a kedvezményei többek között azoknak, akik elhagyott és terméketlen területen birtokolnak telket (*pro fundis sterilibus ac desertis*).⁴⁵ A *squalidus* (mocskos, kopár, puszta) és *sterilis* (terméketlen, meddő) melléknevek jelentéséből⁴⁶ inkább az következik, hogy eredetileg meg nem művelt földeket vett használatba a lakosság, semmit az, hogy felhagyott volna a parcellák művelésével. Mindez jól egybevághat a régészeti adataival.

A késő antikvitásban a római közel-keleten prosperitást regisztrálnak a régészeti kutatások, ami ellentmondásban áll irodalmi forrásaink hanyatlást és pusztulást vizionáló panaszáradataival. Feliratok és feltárások tanúsítják, hogy a lelőhelyek száma, különösen a vidéket illetően megnő.⁴⁷ Doron Bar mutatta ki, hogy a késő antik Palaestinában a korábbi időszakhoz képest megnő a régészeti lelőhelyek és települések száma. A lakosság birtokba vette azokat a területeket („frontier zone”), amelyeket korábban pl. kedvezőtlen talajadottságok miatt nem népesített be.⁴⁸ A demográfiai nyomás által kiváltott változást, a

⁴¹ CIL 8, 25902.

⁴² Whittaker, C. R.: Agri deserti. In *Studies in Roman Property*. Ed. Finley, M. I., Cambridge University Press, 1976. 140-141.

⁴³ CTh 5.11.8. Az adminisztráció az adóbevételek fokozására nem csupán ilyen intézkedéseket fogantatosított. Olykor árveréssel próbálták értékesíteni az üresen maradt telkeket, CTh 5.11.9.

⁴⁴ CTh 11.28.2. Vö. Whittaker, C. R.: Agri deserti. In *Studies in Roman Property*. Ed. Finley, M. I., Cambridge University Press, 1976. 162-163 és Grey, Cam: Revisiting the problem of agri deserti in the Late Roman Empire. = *The Journal of Roman Archaeology* 2007. 20. sz. 372, akik (részben) politikai kontextusba helyezik ezt a rendelkezést.

⁴⁵ CTh 11.20.6pr.

⁴⁶ *Squalidus*: Seneca *nat.* 3.6.2. Curtius Rufus 7.4.27. *Sterilis*: Ovidius *met.* 8.789 és Apuleius *flor.* 11.

⁴⁷ Whittaker, C. R.: Agri deserti. In *Studies in Roman Property*. Ed. Finley, M. I., Cambridge University Press, 1976. 154 skk. Boda Árpád: A.H.M. Jones és az Észak-Afrikai agri deserti. = *Sectio Juridica et Politica* (Miskolc) 2011. 29/1. sz. 9-12. A lelőhelyek száma önmagában nem mindig jelent népességnövekedést. Vö. ehhez Plinius *ep.* 3.19. és Hyginus 96, 11-15C., ahol arról van szó, hogy egy földbirtokos több birtoktestet egyesítve csupán egy gazdasági központot tart fenn, a többi használatával felhagy. A lelőhelyek száma ebben az esetben ugyan több, de a hozzájuk tartozó népesség nem feltétlenül.

⁴⁸ Bar, Doron: Frontier and Periphery in Late Antique Palestine. = *Greek, Roman and Byzantine Studies* 2004. 44. sz. 74 és 78-79.

korábban ritkán lakott területek benépesítését Bar a kisbirtokosoknak („small-scale farmers”) tulajdonítja, akik használatba vették az addig parlagon hagyott földeket („fallow lands”).⁴⁹ A népesség növekedése önmagában véve is valószínűvé teszi, hogy egyre több földet fogtak művelés alá. Bar megállapításai ráadásul alátámasztani látszanak azokat a következtetéseket, amelyeket az egyes jogszabályi helyek alapján tettünk: az *agri deserti* és hasonló megjelölések egyes esetekben nem a földek elhagyására, hanem éppen művelés alá vonására utalhat. Hasonlót mutat – s időrendileg is egybevág az írásos források adataival – a dél-itáliai San Giovanni di Ruoti mellett feltárt gazdaság fejlődése, amely három ciklusba osztható. A 200 táján befejeződő első időszakot egy leletekben szegény 150 éves szünet követi, majd nagyjából 350 tájától újra használatba veszik a farmot.⁵⁰

A késő császárkori adatok a források tüzetes vizsgálata és a régészeti adatai alapján árnyalhatók. Az elhagyott, üres földekre vonatkozó megjegyzéseket rögzítő művek szerzői⁵¹ írói, politikai céljaik érdekében, úgy tűnik, olykor eltúloztak bizonyos jelenségeket. A földek művelésével történő felhagyás, mégpedig tömeges arányokban nem csupán késő antik forrásokban tűnik fel. A késő antikvitásra fókuszáló kutatás – tudomásunk szerint – nem figyelt fel egy cicerói helyre. Cicero Kr.e. 70-ben Verres, Szicília egykori helytartója ellen indított eljárásban a vádat képviselte. Olyan sok terhelő anyagot gyűjtött össze a *propraetor* ellen, hogy, jóllehet első szónoklatával is elérte célját, több – el nem mondott – beszédben tette közzé információit. Ezek egyike *de frumento* címen ismert. Ebben a beszédben Verresnek azokat a visszaéléseit tárgyalja Cicero, amelyeket az a tartomány lakóinak gabonabeszolgáltatásával, adózásával kapcsolatban követett el.⁵²

A bizonyítékok között számszerű adatokat is találunk. Verres tevékenysége miatt Leontini település területén a földművesek (*aratores*) száma három év alatt 84-ről 32-re csökkent. Az *ager Herbitensis* vesztesége: 252 földművesből csupán 120 maradt a földjén. Az *ager Mutycensis*-t az eredetileg ott gazdálkodó 187-ből 101 hagyta el. A legnagyobb a különbség az *ager Agyrinensis* esetében, ahol 250 földművesből mindössze 80 maradt meg három év után.⁵³ Az egyes területeken a tevékenységgel felhagyó földművesek aránya az eredeti számhoz képest 52-68 % között változik. Az eredetileg gazdálkodó és adót fizető aratorok száma 773 fő, amiből három év után már csak 338 volt, ami azt jelenti, hogy alig több, mint 43 %-uk őrizte meg korábbi státusát. A beszéd végén a szónok összegzi is az általa közölt információk tanulságait: Szicília elvész a rómaiak számára (*amissam esse populo Romano Siciliam*), mert a tartomány értéke mezőgazdasági potenciáljában áll (*Quid est enim Sicilia si agri cultionem sustuleris et si aratorum numerum ac nomen exstinxeris?*).⁵⁴

A Cicero által közölt számok önmagukban nézve arra mutatnak, hogy akár rövid időszakon belül is számolhatunk jelentős arányú üres, gazdátlan föld keletkezésével. A konkrét példában ennek oka a túladóztatás, a helytartó visszaélései. Bár Cicero aligha torzíthatott jelentősen a konkrét számokon, ugyanis közönsége, de főleg ellenfelei ezt könnyen ellenőrizhették és felhasználhatták volna, viszont a felhozott példák kiválasztásában szabad keze volt. Nyilvánvaló, hogy a beszéd céljának megfelelően a kirívó példákat hozza fel Verres ellen,

⁴⁹ Bar, Doron: Frontier and Periphery in Late Antique Palestine. = *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 2004. 44. sz. 80. Vö. Boda Árpád: A.H.M. Jones és az Észak-Afrikai *agri deserti*. = *Sectio Juridica et Politica* (Miskolc) 2011. 29/1. sz. 10-11.

⁵⁰ Buck, R. J.: Roman Law and Agriculture. The Evidence from San Giovanni. = *Echos du Monde Classique*, 1982. 26/3. sz. 255.

⁵¹ Ezekről I. Whittaker, C. R.: *Agri deserti*. In *Studies in Roman Property*. Ed. Finley, M. I., Cambridge University Press, 1976. 137-165.

⁵² A korabeli Szicíliáról és az adóról vö. Manganaro, G.: Per una Storia della Sicilia Romana. In *ANRW I.1*. Ed. Temporini, H., Berlin & New York, 1972. 449-450.

⁵³ Cicero *Verr.* 2.3.120-121. Egyiptomi és syriai számadatokkal szolgál a 3. századra vonatkozóan Whittaker, C. R.: *Agri deserti*. In *Studies in Roman Property*. Ed. Finley, M. I., Cambridge University Press, 1976. 153.

⁵⁴ Cicero *Verr.* 2.3.226.

előszeretettel ecsetelve az eredeti létszám és a megmaradt közti jelentős különbséget, amely mindenhol meghaladta az 50 %-ot. Ráadásul a példák Szicília egy viszonylag kisebb részéből származnak. A sziget keleti felén elhelyezkedő települések között a legnagyobb távolság sem haladja meg a 180 km-t,⁵⁵ és viszonylag közel fekszenek a helytartói székhelyként funkcionáló Syracusae városához. A települések jó részéről, különösen Leontini városáról, van későbbi adatunk, így a Verres által okozott veszteség nem volt végzetes a közösségekre.⁵⁶ Ezek a megfontolások korlátozzák, hogy általános érvényt és hosszan tartó hatást tulajdonítsunk Cicero megjegyzésének,⁵⁷ de kétségtelen, hogy az akár nagy arányban gazdátlanul maradt földek jelensége ismert volt már a köztársaság idején is.

A fentieket a következőkben összegezhetjük. Az *agri deserti* vagy *vacui* problémája nem csupán a késő Római Birodalomban érhető tetten. A késő köztársaság és korai császárság forrásai is többször említik. Ezért semmiképpen sem értelmezhető új jelenségként a 4. vagy 5. században. Az üresség minőségének regisztrálása kapcsolódhatott valamilyen jogi helyzethez vagy annak változásához, háborús pusztításokhoz, a mezőgazdasági művelés sajátosságaihoz, a földek terméketlenségéhez vagy éppen az adózáshoz. Mindannyiszor – különösen a szöveges források esetében – a rögzítő nézőpontjából kell értelmezni az adott közléseket. Ennek ellenére az *agri deserti* léte tagadhatatlan, jóllehet a jogi források egy részében a *desertus* jelzőt valószínűleg rosszul értelmezte a korábbi kutatás. Időlegesen jelentős területekre terjedhettek ki, de az adatok egy részéről feltételezhető, hogy csupán lokális jelentőségű. A források, akár a régészetiek, akár a szövegesek immanens jellemzőik miatt nem adnak egyértelmű képet, egymásra vetítésük is hordozhat kockázatokat.

Empty Lands in the Roman Empire

The problem of deserted land has been one of the main issues of late Roman economic history since A.H.M. Jones. Due to constant complaints found in narrative sources, the amount of vacant or deserted land was estimated high in the early stage of research. Since the 1950's archaeology of Late Roman Empire has provided a great deal of data contradicting the traditional picture of empty landscape. This tension between information given by different types of sources makes all modern studies focusing on the 4th and 5th centuries try to reconcile the available data. The lecture tries to widen the focus of research by analyzing narrative sources of earlier periods of the Roman Empire. These texts may add new perspective to the problem of *agri deserti*.

---

⁵⁵ Mai, közúton mért távolság.

⁵⁶ Plinius *n.h.* 3.89; 3.91; 18.95. Strab. 6.2.6.

⁵⁷ Jóllehet Cicero éppen ezt teszi a beszéd végén. Cic. *Verr.* 2.3.228: *Arationes omnis tota Sicilia desertas atque a dominis relictas*